
Az orosz nyilvánosságról az első világháború korában

Az első világháború kezdete 100. évfordulójára jelent meg *A. Sz. Tumanova* műve (Obszsesztvennije organizaciji Rosszii v godi Pervoj mirovoj vojni [1914-fevral' 1917 g.]. Moszkva, 2014) a világháború idején működő társadalmi szervezetek tevékenységéről, a szerző által szerkesztett, korábbi, másfél századot átölelő kollektív munkát (Szamoorganizacija rossziszkoj obszsesztvennosztyi v poszlednyej tretyi XVIII–nacsale XX v. Moszkva, 2011) követően. Tumanova munkája levéltárakból és nyomtatott forrásokból származó nagy tényanyagon alapul. A szerző írásában a társadalmi szervezeteknek az 1914–1917-es patrióta kampányokban való részvételére és a lakosságnak a háború támasztotta igények kielégítését szolgáló mozgósítására összpontosít. Az oroszországi társadalom, ahogy arra *P. Holquist* amerikai történész és mások rámutattak, a háború révén és nevében változott meg.

A szakemberek a társadalmi szervezetek között megkülönböztettek magánkezdeményezésre létrejött társaságokat és az államszervezetbe beépült „közjogi intézményeket” (zemsztvó és városi szövetségeket és hadiipari bizottságokat). A világháború alatti társadalmi szervezetekről először emlékirat-íróként és történészként az orosz emigránsok írtak, köztük *N. I. Asztrov*. Ő egyaránt elvetette az ilyen szervezetekről szóló jobboldali monarchista és bolsevik felfogásokat (180. o., 4. jegyzet). Tumanova *Habermas* nyomán az önkéntes társulásokot az egyén és az állam között a közsférában elhelyezkedő polgári kulcsintézményeknek tartja. A közvéleményt a XX. század eleji Oroszországban a társadalom művelt és szociálisan aktív, főleg értelmiségi része reprezentálta. Közéjük tartoztak a moszkvai vállalkozók, a kereskedelmi és ipari alkalmazottak és a hadiipari bizottságokban dolgozók. Ez a lakossági réteg a „közjó” érdekében igyekezett tevékenykedni. Ugyanakkor az ismertető tanulmány szerzője, *Iszaak Rozental'* a polgári identitás és a polgári társadalom mozgatóerői kapcsán Tumanovánál hiátusokat vél felfedezni. *B. N. Mironov* viszont egészében pozitívan értékelte Tumanova munkáját. Szerinte a forradalom előtti Oroszországban létrejött

társulások, származásuktól, összetételüktől és céljaiktól függetlenül, polgári vonásokkal rendelkeztek. Rozental' ugyanakkor vitatja Mironov kitételét a társadalmi szervezetek 1917-es számáról (több mint 90 ezer), viszont a világháború alatti növekedésükkel egyetért.

Az említett eltérések a szerző szerint onnan erednek, hogy a kutatók a modern historiográfiában eltérően ítélik meg a világháború és a forradalom idejére a társadalmi viszonyok és az állam vonatkozásában végbement változásokat. Az „optimista” és a „szkeptikus” vélemények közötti különbségek már az oroszországi civil szféra genezise idejének meghatározásától kezdve fennálltak. Tumanova a külföldi történészekkel együtt a változások forrásvidékét a XVIII. század második felére, kibontakozását a XIX. század végére, XX. század elejére teszi, míg más szakemberek a polgári társadalmi átalakulást a világháború időszakára datálják. Rozental megállapítja, hogy a társadalmi változások és az állam kölcsönhatása alakulásáról a történészeknek napjainkig nincs egységes álláspontja.

Tumanova szerint a forradalom előtt Oroszországban születőben lévő, de életképes polgári társadalom létezett. Felveti a kérdést, hogy az ország világháborús részvétele elősegítette-e a társadalmi szervezetek további fejlődését és milyen irányú volt ez a folyamat. A problémára az említett szervezetek mindennapi tevékenységének és az állam és a közélet közötti kölcsönhatások mélyreható vizsgálatával kaphatunk megbízható választ. A külföldi történeti irodalomban a tematika optimista megközelítése van túlsúlyban. A nyugati országok és Oroszország között a birodalom késői szakaszában inkább a hasonlóságok és nem a különbségek jellemzők. *M. Conroy* amerikai russzista szerint az állampolgári társulások hálózata nemcsak az elitet, hanem az egyszerű embereket is érintette. A jótékonyági, műveltségi és más szervezetek sikereiket a világháború idején a közigazgatási szervekkel, a dumával és az egyházzal együttműködve érték el. Az orosz állampolgárok jelentős része megpróbálta tökéletesíteni a fennálló politikai és gazdasági rendszert. Ugyanakkor Conroy nem tagadja, hogy az orosz polgári társadalom fejlődését több tényező akadályozta, így a cári kormánynak a totális szabályozásra, a lassított tempóra és a dominanciára irányuló politikája, ami hatott a társadalmi szervezetek számarányára és tagjaik aktivitására.

A. Lindenmeyr szerint a sok ezer embert tömörítő önkéntes társulások révén erősödtek a horizontális kommunikatív kapcsolatok. Ugyanakkor itt sem találunk magyarázatot arra a paradoxonra, hogy miközben a kormányzat megreformálta a társulásokról szóló törvényeket és szélesítette az állampolgári jogokat, a polgári viszonyok fejlődésével miért nem jött létre szilárd liberális-demokrata rendszer. Rozental' leegyszerűsített magyarázatnak

tartja *J. Sanborn* tételét arról, hogy a háborús mozgósítás össznépi politikai közösséget kovácsolt össze. Az ellentmondásos jelenségeket megkísérelte értelmezni *P. Holquist* is. A történész kiemeli, hogy Oroszország világháborús részvétele egybeesik az 1914–1921-es összeurópai válságperiódussal. A művelt rétegeket tömörítő társadalmi szervezetek egyúttal a liberális ellenzék centrumaiként gazdasági és ellátási problémák miatt bírálták a kormányzatot. A világháborúig Oroszországban nem volt fejlett a civil szféra, a monarchia bukása után viszont megerősödtek a félig állami, félig társadalmi szervezetek. A szakember szerint a szovjet rendszer viszont militarista és mozgósító jellegű politikai örökséget vett át és „az országon belüli totális háború” békeidőben is folytatódott.

A szerző hangsúlyozza, hogy konkrét történeti kutatások kellenek, amelyek feltárják a polgári társadalom fejlődésére ható kedvező és kedvezőtlen körülményeket, a folyamat sajátosságait és a jelenség 1917-es érettségi fokát. A közvélemény aktivizálódása és a politikai hatalmi rendszerbeli 1905–1907-es változások ellenére a háború nem háríthatta el a polgári társadalmi értékek fejlődését akadályozó tényezőket. *N. A. Proszkurjakova* szerint ilyen volt az etnikai többség aktívabb részének birodalmi tudata, a határvidékek növekvő etnonacionalizmusa, a tömegtudat gyenge szekularizáltsága, a lakosság nagy részének burzsoáellenes mentalitása, a tőkés politikai közömbössége és ide lehet sorolni a tartósan konfrontatív politikai kultúrát is (lásd a 13. és a 14. jegyzetet a 184. oldalon). A társadalmi szervezetek 1905–1907 utáni erősödését úgy lehet reálisan értékelni, ha a korabeli társadalmi folyamatokkal együtt vizsgáljuk őket. *Rozental'* szerint kérdéses például, hogy a *Mérföldkövek* című kiadvány több neves szerzője mennyire hitelesen vázolta fel az értelmiség körében megmutatkozó társadalmi-politikai jelenségeket.

A világháború előtti évek gazdasági fellendülése nem mehetett volna végbe a tudósok, a mérnökök és a műszaki értelmiség tevékeny részvétele nélkül. Miután a politikai pártok száma ekkor csökkent, az értelmiség egy része a nem politikai szervezetekben talált kibontakozási lehetőséget. Ha az értelmiség tudati és társadalmi magatartásbeli változásait leértékeljük, akkor újra már elkoptatott elképzelések merülhetnek fel, mintha Oroszországban a közélet kezdettől és egyöntetűen a monarchia szélsőséges eszközöket is igénybe vevő megdöntésére orientálódott volna. A háború megkövetelte, hogy meggyőzzék a harcoló országok lakosságát, hogy közös nemzeti érdekek megvédéséről van szó. *Tumanova* könyve első fejezetében bemutatja, hogy Oroszországban a patriotizmus szorosan összekapcsolódott a nacionalizmussal, amelynek erősödését elősegítette a kormányzatnak és a katonai

főparancsnokságnak a propaganda terén folytatott politikája. Hozzátehetjük, hogy a patrióta kampányokban a közvélemény nem a felső utasítások passzív végrehajtójaként, hanem „társzerzőként” működött közre. A háborús győzelem érdekében a mozgósításban a kormányzat is igényelte széles társadalmi rétegek részvételét. A patrióta kultúra sokszínűségére a külföldi szakemberek is rámutatnak. Túlnyomórészt kiemelik a korabeli orosz kulturális élet pozitív vonásait. *Cohen* úgy véli, hogy ebben az időszakban a további stimuláló hatások, felerősítve a világháború előtti tendenciákat, elősegítették a társasági kultúra (a művészeti szalonok) és az orosz avantgárd fejlődését.

Tumanova megkülönbözteti a konstruktív társadalmi patriotizmust a hajbókoló és az ellenséget lenézően kezelőtől. A valóságban ezek világosan nem különültek el és a források sem tükröztek xenofóbiától, sovinizmustól és más jelenségektől mentes, ideális patriotizmust. A könyvben hangsúlyosan szerepel a fővárosokban és vidéken a hatalom által, vagy saját kezdeményezésre terjedő germanofóbia. A különböző irányzatú „német” szervezeteket bezárták és egyidejűleg helyettük létrehozta másokat a „káros német befolyás” elleni harcra. Tumanova az utóbbiak közül elemzi a legbefolyásosabbat („Obscseszto 1914 goda”), amely először kormányzati és formálisan pártatlan, majd progresszív irányultságú volt. *Sz. P. Melgunov* írt a „kritikátlan” társadalmi nyilvánosságról, ami olyan benyomást keltett, mintha eltűntek volna az ideológiai különbségek. Valójában az állam által inspirált, propaganda célzatú, a háborús körülmények között működő nacionalizmus nem tudta elrejteti az értelmiség és a nép körében meglévő érzelmi és felfogásbeli különbségeket, így aligha beszélhetünk egységes és őszinte patriotizmusról.

A Tumanova által bemutatott kulturális egyesületek más társadalmi szervezetekkel együtt gyakorlati segítséget nyújtottak a hadseregnek. Így a „Moszkva művészei az orosz hadseregnek és a háború áldozatainak” gyűjtéseket szervezett. A jótékony segítség alanyairól, méreteiről és formáiról szól a könyv két fejezete. A szerző közös cél érdekében tevékenykedő társadalmi szervezetek egységes rendszeréről szól. Nehéz azonban elképzelni, hogy a különféle társaságok és a cári család tagjai által vezetett bizottságok esetében egységes szervezetről lenne szó, a tények maximum tárgyyszerű együttműködésről szólnak. Tumanova művében nem hagyta figyelmen kívül a menekültekről szóló oroszországi és külföldi kutatásokat. *P. A. Gatrell* rámutatott, hogy ez a probléma a hatalom és a társadalom szembenállását is tükrözte és szerinte a szököttek száma elérte a birodalom lakosságának kb. 5 százalékát. Tumanova szól a menekülők megsegítésének terveiről, ezek

megvalósulásáról a hatalommal együttműködve, vagy azzal szemben eljárva. Külön figyelmet szentel az ilyen nemzeti (lengyel, balti és zsidó) szervezeteknek. A szerző fontosnak tartja a nyugati határvidék lakosai és az állami szervek közötti bizalom, bizalmatlanság kérdéseinek tisztázását. Az állami intézmények és az említett sajátos társadalmi szervezetek között felemás viszony alakult ki, az utóbbiak birodalomellenes szeparatista központokká kezdtek válni, és a „hibrid” szervezet nem mindenkit elégített ki. Az orosz orvosok XIII., pirogovi kongresszusán (1916 áprilisában) azt javasolták, hogy a menekültüggyel kizárólag a társadalmi szervezetek foglalkozzanak.

Tumanova művének minden fejezetében méltán foglal el központi helyet az állam és a közvélemény viszonya. A cár egyik 1916 tavaszi rendelkezésében arról szövelt, hogy a háború időszakában a társadalmi szervezetekhez nem szabad hozzányúlni. A jobboldali monarchisták viszont úgy vélték, hogy a városi, a zemsztvo-szövetségek és a hadiipari bizottságok a forradalmi propaganda fészkei, így ezeket és a dumát fel kell oszlatni és vissza kell térni a korlátlan egyeduralomhoz. *N. B. Scserbatov, A. D. Szamarin* és más főhivatalnokok az említett szövetségek engedélyezését „kolosszális kormányzati hibának” tartották. Ugyanakkor a kortársak szemében ezek a szervezetek a társadalmi öntevékenység központjainak számítottak. A hatalom ugyan elképzelhetőnek tartotta megszüntetésüket, de csak a háború befejezése után. Tumanova művében bonyolultabb képet vázol fel. Az államnak szüksége volt ezekre a szervezetekre, de törvényhozási korlátozásokkal (lásd az 1906. március 4-i szabályokat), rendőri és adminisztratív eszközökkel közelítettek hozzájuk. Rozental’ hangsúlyozza, hogy a kormányzat és a társadalmi szervezetek késői birodalmi időszakbeli álláspontja változásának alakulásánál az összes hatást meg kell vizsgálni.

Tumanova *N. I. Asztrovhoz, V. Sz. Gyakinhoz* és *V. M. Sevürinhez* hasonlóan úgy véli, hogy a zemsztvo és a városi szövetségek a cenzusos választójogon alapulva, a liberális pártok részvétele nélkül jöttek létre. A társulások helyi, míg a szövetségek regionális és összorosországi szervezetek voltak és az 1905–1907-ben alakultak a zemsztvók és a városok szövetsége kivételével a háború idején megszűntek. A helyi társulásokat reálisan létező és jogi státusszal rendelkező, a városi biztosított és képzett rétegeket tömörítő kategóriaként lehet felfogni. Az összorosországi szakmai és egyéb szövetségek hiányát részben kompenzálták az engedélyhez kötött kongresszusok. Ilyeneket többé-kevésbé szabadon csak 1905–7-ben tarthattak. Több kortárs és kutató szól a lakosság szétforgácsoltságáról, a szilárd közvélemény és a közös cselekvés hiányáról. A világháború időszakában csaknem minden szakmai és kulturális munkásszervezet szétesett, vagy csak formálisan léte-

zett. A kormányzat nem támogatta az összoroszoszrzági munkáskongresszus összehívását és a legális szervezetek megalakulását.

A szerző a mű harmadik fejezetében azokról a korábban már működő, nagy és tekintélyes tudományos szervezetekről szól, amelyeket az állam nagy becsben tartott. Tumanova kiemeli a Szabad Közgazdasági Társaságot, a Moszkvai Mezőgazdasági Társaságot, a Moszkvai egyetemen működő A. I. Csuprov Társaságot és az Orosz Technikai Társulást. Ezeket magasan képzett tudósok és szakemberek alkották. Ezek a szervezetek növelték az alkalmazott tudományok tekintélyét és nagyban hozzájárultak az orosz tudomány és technika fejlődéséhez. A Mezőgazdasági Társaság segítette a parasztságot, a Technikai Társulás az orosz iparnak és a közlekedésnek a némettől való lemaradását igyekezett csökkenteni. Tumanova azonban úgy véli, hogy az orosz állam a tudósokat inkább konkurrensnek, semmint szövetségeseeknek tartotta. Az előbbieket jól mutatta a Közgazdasági Társaság 150. évfordulóján a tagokat mondvacsinált okokból ért üldöztetések és gyanúsítgatások. Közben a társaság katonai kórházakat hozott létre és szerelt fel, harcolt a gazdasági fejetlenség ellen, javaslatokat tett az adórendszer átalakítására és gyűjtéseket szervezett a front közelében élő lakosoknak. A szervezettel szembeni fellépést még a progresszista pétervári előljáró, I. I. Tolsztoj is „ostobaságnak” tartotta. Tumanova egyetért *V. I. Vernadszkij*el, hogy a korabeli tudományos közélet szellemileg és erkölcsileg felülmulta a főhivatalnokokat, noha az utóbbiak között is voltak kiemelkedő személyiségek. Vernadszkij fellépett az 1917 előtti rendszernek és nagyjainak az emigránsok által történő idealizálásával szemben.

A könyv utolsó, ötödik fejezete a társadalmi szervezetek 1915-ös és 1916-os összoroszoszrzági kongresszusairól szól. Ezekkel először *V. Sz. Gyakin*, majd *F. A. Gajda* foglalkozott. A kongresszusok tematikai sokrétősége a különböző társadalmi rétegek gyakorlati tevékenységének fellendüléséről és a koordináció szükségességéről tanúskodik. 1915-ben volt a földrajztanárok „üdülőhelyi” kongresszusa, az antialkoholista tanácskozás, a hadiipari bizottságok és a zemsztvo- és a városi szövetségek rendezvényei. Az első kongresszuson határozatot hoztak az üdülőhelyeknek a helyi önkormányzati szerveknek történő átadásáról. A tanácskozások nemzeti ügynek tekintették az orosz hadsereg segítségét, de látták ennek akadályait is. A növekvő intenzitással működő társadalmi szervezetekkel a kormányzati szervek nem akartak és nem tudtak együttműködni. Az 1916-os kongresszusokat kiélezett gazdasági és politikai válság és fokozódó háborúellenes hangulat közepette tartották. Rozental’ szerint a szakembereknek tovább kell vizsgálni, hogy a társadalmi szervezetek mennyire érzékelték és hasz-

nálták fel a tömeghangulat dinamikáját *V. A. Maklakov* és *A. N. Potreszov* úgy vélték, hogy az orosz közemberek és szervezeteik még nem járták ki „az állampolgárság iskoláját”. Ezzel szemben a szerző úgy gondolja, hogy a változó háttér részben és késéssel, de hatott rájuk, és Tumanova joggal ír az 1915–16-os kongresszusokról úgy, mint a bírálatoktól a nyílt konfrontáció felé vezető útról, feleletképp a társadalmi szervezeteknek a közéletből való kizárási próbálkozásaira.

Tumanova végkövetkeztetése szerint az oroszországi társadalom egysége illúzió volt, amiben a világháború kezdetén a hatalom hitt, leértékelve a társadalmat. Az uralkodó körök mozgósítani akarták a társadalmat, de akadályokat is gördítettek elé, ami a lakosság csalódásához és radikalizálódásához vezetett. „Az állam először készséges segítőtársat kapott a közvéleményben, végeredményben azonban szigorú opponenst”, amit ellenőrizni és függővé tenni kilátástalan vállalkozásnak tűnt.

Iszaak Rozental: *Novoje isszledovanyije o russzkoj obszsesztvennosztyi v godi Pervoj mirovoj vojni*. (Új könyv az első világháború korabeli orosz nyilvánosságról). Rosszijszkaja Isztorija. 2015. 6. 179–191. o.

Kurunczi Jenő